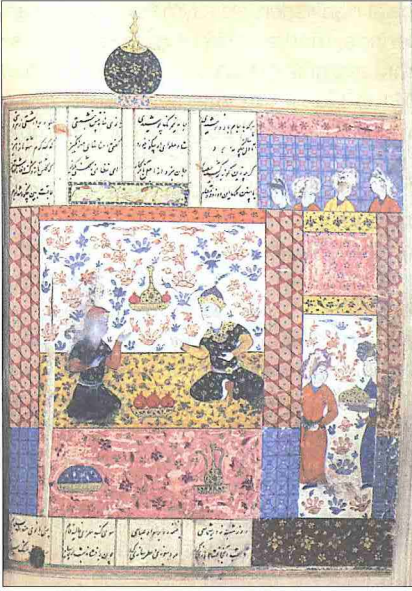

Nizâmî-i Gencevî'nin *Hamse*'sinden minyatürlü bir sayfa (İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp., nr. 1497, vr. 190^a)

kü 1958) ve J. C. Bürgel Almanca'ya (Zurich 1991) çevirmiştir. *Hamse* ayrıca *Külliyyât-ı Hamse-i Hakim Nizâmî Gencevî* adıyla da yayımlanmıştır (Tahran 1366 hş.).

Nizâmî'nin kaside, gazel, terkibibend, terciibend, rubâî ve kıtalardan oluşan 20.000 beyitlik bir divanı olduğu kaynaklarda zikredilmişse de tam bir nüshası günümüze kadar gelmemiş, cönklerde ve tezkiirelerde bulunan şiirleri Vahid-i Destgirdî tarafından neşredilmiştir (*Gencine-i Gencevî*, Tahran 1318 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmî-i Gencevî, *Leylâ vü Mecnûn* (nşr. Berât-ı Zencânî), Tahran 1369 hş./1990; W. Bacher, *Nizâmî's Leben und Werke und der zweite Teil des Nizâmischen Alexanderbuches*, Leipzig 1871; H. Ethe, "Neupersische Litteratur", *Gr. Iph.*, II, 241-244, 247-250; Browne, *LHP*, II, 399-411; H. Ritter, *Über die Bildersprache Nizâmîs*, Berlin 1927; Hayyâmpûr, *Nizâmî ve Şeyhî Husrev ü Şîrin'lerini Mukayese* (travay, 1939-40), İÜ Türkîyat Araştırma Merkezi Ktp., nr. 33; Rızâzâde-i Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1321 hş.; Mehmed Emin Resulzâde, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, Ankara 1951, tür.yer.; Abdünnâim M. Haseneyn, *Nizâmî el-Gencevî, şâ'irü'l-fazîle 'aşrûhü ve bî'etühü ve şî'rühü*, Kahire 1373/1954; Agâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, Ankara 1959, s. 86-96; Safâ, *Edebiyyât*, II, 798-810; Zehrâ-i Hânlerî [Kiyâ], *Ferheng-i Edebiyyât-ı Fârsî*, Tahran 1348 hş., tür.yer.; Münzevî, *Fihrist*, I-VI, tür.yer.; J. Rypka, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân* (trc. İsâ Şihâbî), Tahran 1354/1975, tür.yer.; A. Mübâriz v.dğr., *Zindegi ve Endîşe-yi Nizâmî* (nşr. Hüseyin Mu-

hammedzâde Sadîk), Tahran 1360 hş.; *Kitâbşî-nâsi-i İrân*, Tahran 1366 hş., VII, 975-982; Ebû'l-Kâsım Râdfer, *Kitâbşî-nâsi-i Nizâmî-i Gencevî*, Tahran 1371 hş.; Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 438-495; Ma'sûmî, "Nizâmî-i Gencevî", *Dâniş-nâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1381 hş., V, 574-583; H. Krenn, "Bemerkungen zu Versen von Nizâmîs Efös Husrev und Şîrin", *WZKM*, LIII (1956), s. 92-96; Faruk K. Timurtaş, "İran Edebiyatında Husrev ü Şîrin ve Ferhad ü Şîrin Yazan Şairler", *ŞM*, IV (1961), s. 73-86; M. V. McDonald, "The Religious and Social Views Nizâmî of Ganjeh", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, I, London 1963, s. 97-101; Gulâm Hüseyin Begdilî, "Dâstân-ı Hüseyin ü Şîrin-i Nizâmî ve Edebiyyât-ı Türk", *Neşriyye-i Dânişgide-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî*, sy. 89, Tebriz 1348 hş., s. 25-40; sy. 90-91 (1348 hş.), s. 121-145; A. Bausani, "Nizâmî di Gangia e la 'Pluralità dei Mondi'", *RSO*, XLVI (1971), s. 197-215; Berât-ı Zencânî, "Hakim Nizâmî-i Gencevî ve Şeyh Ferîdüddîn-i 'Attâr", *Âyende*, IX/2, Tahran 1362 hş./1983, s. 106-114; Abdüsselam Bilgen, "Nizâmî'nin Hamsesindeki Eğitici ve Öğretici Nitelikteki Öğütler", *DTCFD*, XXXV/1 (1991), s. 15-34; Nazir Akalın, "Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri", *Bilgi*, sy. 7, Ankara 1998, s. 67-91; Ahmed Ateş, "Leylâ ile Mecnun", *İA*, VII, 51-53; a.mlf., "Nizâmî", a.e., IX, 318-327; Mustafa Erkal, "Hüseyin ve Şîrin", *DİA*, XIX, 53-55; Tahsin Yazıcı, "Leylâ ve Mecnûn", a.e., XXVII, 160-161; Fr. de Blois, "Eskandar-nâma of Nezâmî", *Elr.*, VIII, 612-614; a.mlf., "Haft Peykar", a.e., XI, 522-524.

MEHMET KANAR

NİZÂMİYE MAHKEMELERİ

Tanzimat'tan sonra kurulan
ve şer'î hususlar dışındaki
davalara bakan mahkemeler.

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıldan itibaren bir kısım davalara bakma yetkisi davanın mahiyeti ve önemine ve davacının sıfatına göre birtakım meclislere havale edilmeye, bazı davaları görmek için de özel komisyonlar oluşturulmaya başlanmış, Tanzimat Fermanı'ndan sonra adli alandaki ıslahat çerçevesinde taşralarda eyalet yahut livâ merkezi olan şehir ve kasabalarda yargılama yetkisine de sahip birtakım meclisler kurulmuştu. Aslında 1215 (1800-1801) yılından itibaren Osmanlı tebaası ile yabancılar arasında zuhur eden ticarî davaların Osmanlı ve yabancı tacirlerden oluşan karma komisyonlarda çözümüne istisnâî şekilde izin verilmişti. İstanbul'da bazı davalar 1826'da teşkil edilen İhtisab Nezâreti'nde, sarrafların bir kısım davaları önceleri Darphâne-i Âmire'de, 24 Mayıs 1839'dan itibaren Maliye Nezâreti'nde oluşturulan Meclis-i Muhâsebe'de görülmeye başlanmıştı. 1 Ocak 1840 tarihinde beratlı Avrupa ve hayriye tüccarının davalarının

görülmesi için bir ticaret meclisi kurulmuştu. Bu tacirlerin ticarî davaları İstanbul'da ve ticaret meclisi bulunan taşralarda bu meclislerde, bulunmayan yerlerde muteber tüccarların da içinde bulunaçağı memleket meclislerinde, tacirlerin aldıkları iltizam ve mukâtaalara ilişkin davalar ise Meclis-i Mâliye'de görülmekteydi. Deniz ticaretiyle ilgili işler ve davalara başlangıçta muteber tüccarlar arasından seçilen kişiler bakmakta iken bunlar, 22 Mayıs 1850 tarihli bir fermanla Dersaadet Liman Odası'nda karma bir mecliste liman reisinin başkanlığında görülmeye başlanmıştır.

1840'ta muhassıllık meclisleri olarak kurulan, 1842'de memleket meclisleri adını alan ve 1849'dan itibaren eyalet ve sancak meclisleri denen taşra meclisleri merkezde bulunan Meclis-i Vâlâ'nın taşradaki örneği olup 1864 yılına kadar yargılama görevi de yapmıştır. Bu meclisler özellikle 1840, 1851 ve 1858 tarihli ceza kanunlarında düzenlenen ta'zir suçları ile bazı şer'î suçları da kadî mârifetiyle şer'î esaslara göre hükme bağlamaktaydı. Kaza merkezleriyle livâların merkez kazalarında bulunan bu meclisler mahkeme olarak kurulmamış, yargılama görevleri 1840 tarihli Ceza Kanunu ile bunlara yüklenmiştir. Bu meclisler zaman içinde birer mahkeme niteliği kazanmıştır. 30 Nisan 1860'ta yayımlanan Zeyl-i Kânûn-ı Ticâret ve daha sonra çıkarılan kanunlarla ticaret mahkemelerinin teşkilâtı belirli bir düzene kavuşturulmuştur.

Ceza ve ticaret davalarına bakmak üzere kurulan adı geçen meclisler esasen nizâmîye mahkemesi işlevi görmüşse de resmî anlamda nizâmîye mahkemelerinin ilk çekirdeğini Tanzimat sonrası ceza kanunlarının uygulanması için 1854'te İstanbul'da kurulan meclis-i tahkikler oluşturur. Meclis-i tahkiklerin yaygınlaşmasıyla nizâmîye mahkemelerinin kuruluşunu hazırlayan süreç başlamıştır. Bu alanda en önemli düzenlemelerden ilki 7 Kasım 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile yapılmıştır. Buna göre her kazada bir deâvî meclisi kurulmakta ve bu meclis, kazanın şer'î hâkimi başkanlığında müslüman ve gayri müslim müameyyizlerden oluşan üç üyeden meydana gelmektedir. Kazalardaki bu meclisler şer'î davalar, gayri müslimlerin idâre-i rûhâniyyesinde görülen hususi davalar, cinayete dair cinayet meclislerinde tedkik edilen hususlar, ticaret meclislerinde görülecek davalar dışında kalan davalarla cünha ve kabahat derecesinde olan suçlarla ilgili davalara bakmakla görevli-

di. Livâ merkezlerinde ise bir temyiz meclisi kurulmakta ve kaza deâvî meclislerinin bakamayacağı veya kaza deâvî meclislerinde karara bağlandıktan sonra tarafların istînaf yoluna başvurduğu cinayet ve hukuk davaları burada görülmektedir. Livâ temyiz meclisi üç müslüman ve üç gayri müslim üyeden meydana gelmekte, meclisin başkanlığını ise o kazanın şer'îyye mahkemesi hâkimi yapmaktadır. Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre Osmanlı idarî teşkilâtı vilâyet adı verilen birimlere bölünmüş ve her vilâyette bir dîvân-ı temyiz kurulmuştur. Dîvân-ı temyizin görevi, emvâl ve emlâke dair hukuk davaları ile cinayet davalarına bakan ikinci derecedeki livâ temyiz-i hukuk ve cinayet meclislerinin kararlarını istînaf yoluyla görmekten ibaretti. Dîvân-ı temyiz, "müfettiş-i hükkâm" denilen kişinin başkanlığında üçü müslüman ve üçü gayri müslim olmak üzere altı üyeden meydana gelmekteydi. Daha sonra müfettiş-i hükkâmı kaldırılınca dîvân-ı temyize merkez nâibinin başkanlık etmesi esası benimsenmiştir. Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre her vilâyette bir de ticaret meclisi olacak ve bu meclis sancaklardaki meclislerin verdiği hükümleri istînaf yoluyla görecekti. Ayrıca merkez vilâyete bağlı sancakta temyiz-i hukuk ve ticaret meclisi bulunacağı, bunların livâ meclislerinin görevlerini ve merkez livâyâ bağlı kazaların hukukî işlerini göreceği hükme bağlanmıştır (merkez livâ temyiz meclisi daha sonra ilga edilmiş ve bidâyeten dava görme yetkisi yeni kurulan Meclis-i Deâvî'ye, istînafla ilgili yetkileri ise Dîvân-ı Temyiz'e verilmiştir). Vilâyetteki Dîvân-ı Temyiz ile livâlardaki temyiz meclislerinde kanun işlerini bilen, devletçe tayin edilmiş özel bir memurun bulunması gerekiyordu. Vilâyet Nizamnâmesi bunların dışında köylerdeki ihtiyar meclislerine de sulhen dava görme yetkisi vermiştir. İhtiyar meclislerinin sulhen göreceği dava farklı sınıflara mensup ahaliye aitse her gruptan eşit sayıda olmak üzere en az altı, en çok on iki üyenin katılmasıyla dava görülebilirdi. İhtiyar meclisinin başkanlığını en yaşlı olan kişi yapmaktaydı.

Bu ilk teşkilâtlanmanın ardından 1 Nisan 1868 tarihinde çıkarılan ve hukukî işleri idarî işlerden ayırmayı amaçlayan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi Esâsîsî ile Osmanlı Devleti'nde şer'î davalar dışındaki davalar için en yüksek yargı mercii olarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye kurulmuştur. Nizamnâme, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin görev alanını şer'î mahkemelerde görülen şer'î hukuka ilişkin davalar, gayri

müslim cemaatlere ait hususi davalar ve özel meclislerce görülen ticarî davalar dışındaki davalarla sınırlandırmış, divana kanunla kurulmuş olan diğer mahkemelerde bakılan davaları da istînaf yoluyla görme yetkisi vermiştir. Bu davalardan kişilerle devlet arasındaki ihtilâflara dair olanlar Şûrâ-yı Devlet'te görülecektir (bk. DÎVÂN-ı AHKÂM-ı ADLİYYE).

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin bakacağı davaların çeşitleriyle hukuk ve ceza davalarında takip edilecek usule ilişkin olarak 14 Şubat 1870'te Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi-i Dâhilîsi neşredilmiştir. Nizamnâmeye göre Osmanlı Devleti'nde nizâmiye mahkemeleri kazalarda deâvî meclisleri, livâlarda temyiz-i hukuk meclisleri, vilâyet merkezlerinde temyiz divanları, İstanbul'da Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Nizamnâme nizâmiye mahkemelerini bidâyet ve istînaf şeklinde derecelendirmiştir. Deâvî meclisleri bidâyet mahkemesi olarak, livâlardaki temyiz-i hukuk meclisleri hem bidâyet hem istînaf mahkemesi olarak görev yapmaktaydı. Temyiz-i hukuk meclisleri kendi görev alanına giren davaları bidâyetten, deâvî meclislerinin bidâyetten gördükleri davalara ise istînaften bakmakla görevliydi. Dâhilî nizamnâmeye göre Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye iki mahkemeden meydana gelmekteydi. Birincisi Mahkeme-i Temyiz olup bu mahkeme nizâmiye mahkemelerinin hukuk ve ceza konularında verdiği kararları tedkik etmekle vazifeliydi. Mahkeme-i Temyiz de kendi içinde ikiye ayrılmış, biri ceza davalarına, diğeri hukuk davalarına bakmak üzere görevlendirilmişti. İkinci mahkeme ise İstanbul'daki en yüksek nizâmiye mahkemesi kabul edilmekteydi ve nihâf olarak karara bağlanan hukuk ve ceza davaları hakkında kesin hüküm verme yetkisine sahipti. Nizamnâme bidâyet, istînaf ve temyizin ne anlama geldiğini de belirtmiştir. Buna göre bidâyeten bir davayı görmek sulhen halli mümkün olmayan hukuk davalarını ilk defa görmek, istînaf ilk derece nizâmiye mahkemelerince görülen davalara yeniden bakmak, temyiz ise bidâyet ve istînaf aşamalarından sonra hukuka uygunluğunu denetlemek amacıyla buralarda verilen kararları onaylamak veya bozmaktır.

Bunların dışında İstanbul'daki nizâmiye mahkemeleri için ayrı bir düzenleme yapılmıştır. 4 Aralık 1871 tarihli bir nizamnâme ile İstanbul'daki bidâyet mahkemeleri mevki ve merkez bidâyet mahkemeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mevki bidâyet mahkemeleri İstanbul'da ve ona

bağlı olan yerlerdeki kaymakamlık merkezlerinde, merkez bidâyet mahkemeleri ise mutasarrıflık merkezlerinde bulunuyordu. Mevki bidâyet mahkemeleri bir başkan, iki üye ve bir mümeyyizden oluşan toplu hâkimli mahkemelerdir. Nizamnâme ile İstanbul'da iki, Üsküdar ve Beyoğlu'nda birer merkez bidâyet mahkemesi kurulmuştur. Kendi içinde hukuk ve ceza dairelerine ayrılmış olan merkez bidâyet mahkemeleri bir başkanla iki üyeden teşekkül etmekteydi. Bu nizamnâmeyle İstanbul ve ona bağlı yerler için Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye bağlı olarak çalışan bir istînaf mahkemesi kurulmuştur. Mevki ve merkez bidâyet mahkemelerinin kâbil-i istînaf olarak verdikleri kararlar burada istînaften görüldü. İstînaf mahkemesi bir başkan, dört üye ve beş mümeyyizden meydana gelmekteydi. Bundan başka Bâb-ı Zabtiyye'de ceza davaları için Ceza Mahkeme-i İstînaflı adıyla ayrı bir istînaf mahkemesi teşkil edilmiştir. Bu mahkeme de cinayet divanı ve cünha divanı adıyla iki daireye ayrılmıştı. Her iki divan da bir başkanla dört üyeden oluşmaktaydı. İstanbul'daki bu mahkemelerin başkan ve üyeleri Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'nin yazılı talebi üzerine hükümetçe tayin edilmekteydi.

Nizâmiye mahkemelerine ilişkin temel düzenlemelerden biri de 11 Ocak 1872 tarihli Mehâkim-i Nizâmiyye Hakkında Nizamnâme'dir. Bu nizamnâme ile nizâmiye mahkemeleri iki dereceye ayrılmış ve ilk derece mahkemelerinin bidâyeten, ikinci derece mahkemelerinin istînaften dava göreceği, bu sebeple kazalardaki deâvî meclislerinin bidâyeten, livâlardaki temyiz meclislerinin hem bidâyeten hem istînaften, vilâyet temyiz divanlarının ise sadece istînaften dava göreceği hükme bağlanmıştır. Bu nizamnâme yeni bir uygulama olarak köylerin yanında nahiyelerdeki ihtiyar meclislerine de sulhen dava görme yetkisi tanımakta, ticaret davaları için vilâyet, livâ ve kaza merkezlerinde ticaret mahkemelerinin kurulmasını, deâvî meclisleriyle meclis-i temyiz ve dîvân-ı temyizlerin başkanlığını nâiblerin yürütmesini öngörmektedir. Bu meclislerin üyeleri halk tarafından seçilecekti. Seçim şekli 30 Aralık 1875 tarihli İntihâb-ı Âzaya Dair Ta'îf-mât-ı Umûmiyye ile tesbit edilmiştir. 9 Kasım 1875 tarihli muvakkat tâlimatla İstanbul için bir de Sulh Cemiyeti kurulmuştur. Buna göre Sulh Cemiyeti, talepte bulunan kişinin muvafakatıyla doğrudan doğruya veya talep üzerine Havâle Cemiyeti tarafından ya da bidâyet, istînaf ve temyiz

mahkemelerinin baktıkları davalarda muhakeme esnasında sulhen halli gerektiği için kendisine havale edilen davaları muhakeme yapmaksızın sulhen görmeye memurdu. Başka sebepler yanında özellikle kaza, livâ ve vilâyetlerde kurulan nizâmiye mahkemelerinin isimlerinde yer alan “temyiz” kelimesi davaların görüleceği mercilerin tayininde karışıklığa yol açtığı için 15 Nisan 1879 tarihinde yapılan bir düzenleme ile dîvân-ı temyizlerin adı Mahkeme-i İstînaf’a, deâvî meclislerinin adı Bidâyet Mahkemesi’ne dönüştürülmüştür.

18 Haziran 1879’da neşredilen Mehâkim-i Nizâmiyenin Teşkilâtı Kanûn-ı Muvakkati ile nizâmiye mahkemelerinin teşkilâtı tekrar düzenlenmiştir. Yeni kanuna göre nizâmiye mahkemeleri ceza ve hukuk mahkemeleri olarak ikiye, bidâyet ve istînaf olarak da iki dereceye ayrılmıştır. Bunların üzerinde İstanbul’da bir temyiz mahkemesi kurulmuştur. Bu düzenlemeye göre cünha ve kabahate ilişkin ceza davaları ile kâbil-i istînaf olan hukuk davaları bidâyet ve istînaf yoluyla görülebilir, cinayet davaları ise kâbil-i istînaf olmadığından haklarında sadece temyiz yoluna başvurulabilir. Kanuna göre her kazada bir bidâyet mahkemesi ve Adliye Nezâreti’nin uygun göreceği yerlerde bir ticaret mahkemesi bulunacaktı. Ticaret mahkemesi olmayan kazalarda ticaret davalarına kaza bidâyet mahkemeleri bakacaktı. Bu durumda kazanın muteber tüccarı tarafından seçilen geçici üyelerin mahkemeye katılması gerekiyordu. Bir başkanla iki üyeden meydana gelen kaza mahkemesi hukuk ve ceza dairesi olarak iki veya daha fazla sayıda daireye ayrılabilir. Dairelerin biri birinci başkan ve iki üye, diğerleri ikinci başkanla iki üyeden oluşuyordu. Livâ merkezi olan her kazanın bidâyet mahkemesi o kazada vuku bulan davaları bidâyetten, sancağa bağlı diğer kaza mahkemelerinin kâbil-i istînaf olan i’lamlarını ise istînafen görecekti. Aynı yetki livâ merkezi olan kazanın ticaret mahkemesi için de geçerliydi. Livâ merkezinde ticaret mahkemesi bulunmadığı takdirde istînaf vazifesi merkez bidâyet mahkemesine aitti.

Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu’na göre vilâyet merkezi olan her kazada bir istînaf mahkemesi mevcuttu. Bu mahkeme, o vilâyete bağlı livâ merkezlerinde bulunan bidâyet mahkemelerinin hukuk ve ticarete dair kâbil-i istînaf hükümleriyle ceza mahkemelerinin cünhaya dair hükümlerini ve diğer kaza bidâyet mahkemelerinin hukuk davalarına dair hükümlerini istînafen görmekteydi. İstînaf mahkemesi gerek-

tiği takdirde hukuk ve ceza adıyla iki daireye ayrılabilir. Bir başkanla dört üyeden oluşan istînaf mahkemesi iki daireye ayrılması halinde her daire dört üyeden teşekkül edecekti. Üyelerin ikisi muvazaf, ikisi fahriydi. Merkez vilâyet ticaret mahkemelerinin istînaf mercii de Dersâdet İstînaf Mahkemesi’ydi. Bu kanunla İstanbul’daki mahkemeler dahil bütün imparatorluğu kapsayan genel bir düzenleme yapılmış, farklı mahkeme yapılanmaları kaldırılmıştır. Savcılık kurumunu da düzenleyen bu kanuna göre savcılar adli işlerde kamu hukukunu korumak için padişah tarafından tayin edilecekti. Doğrudan Adliye Nezâreti’nin emri altında olan savcıların tayin ve azli Adalet Nezâreti’nin takriri üzerine irâde-i seniyye ile oluyordu. İstanbul’da Mahkeme-i Temyiz nezdinde bir başsavcı bulunacak, ayrıca her istînaf mahkemesinde bir savcı ve her kaza bidâyet mahkemesinde bir savcı yardımcısı olacaktı. Kanuna göre taşra nizâmiye mahkemelerinin işlemlerini sürekli teftiş amacıyla her vilâyet dairesi için bir müfettiş tayin edilecekti.

Zaman içerisinde sulh yoluyla ihtilâfları çözmeye çalışan meclislerin yetkilerinin genişlediği, bazı küçük davalarda kesin veya istînafı kabil olacak kararlar verme yetkisiyle donatıldıkları görülmektedir. 30 Temmuz 1907 tarihli Nevâhî Merkezlerinde Bulunan Nahiye Meclislerinin Vezâif-i Sulhiyye ve Adliyyesini Mübeyyin Nizamnâme ile nahiye meclislerine sulhen dava görme yetkisi yanında bazı ceza davalarını görme yetkisi de verilmiştir. Nahiye meclisleri köy ihtiyar meclisleri üyeleri arasından dördü geçmeyecek şekilde alınacak üyelerden oluşmaktaydı. Ahalisi farklı sınıflardan teşekkül eden yerlerde ise üyelerin yarısı müslüman, yarısı gayri müslimlerden meydana gelmekteydi. Sulh yetkisinin kullanımıyla ilgili yeniliklerden biri de sulh hâkimliklerinin ihdas edilmesidir. 24 Nisan 1913 tarihli Sulh Hakimleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat neşredilerek kaza ve nahiye merkezleriyle köylerde kanunda belirtilen hususlara ilişkin davaları görmek üzere sulh hâkimi adıyla gezici hâkimlikler tesis edilmiştir.

Kanunlarla yapılan bu belirlemelere rağmen şer’iyye ve nizâmiye mahkemeleri arasında sık sık yetki ve görev uyuşmazlığı çıkmıştır. Zaman zaman hangi kanunların hangi mahkemelerde uygulanması gerektiği hususu yüksek yargı kararlarına konu olmuştur. Meselâ 1 Şubat 1873 tarihli Şûrâ-yı Devlet’e ait bir müzekkerede Zeyli Kânûn-ı Ticâret vb. kanun ve nizamların

nizâmiye mahkemeleri için yapılmış düzenlemeler olduğu, dolayısıyla bu kanunlardaki hükümlerin şer’i mahkemelerdeki ihtilâflara uygulanamayacağı ifade edilmiştir. Yetki ve görev uyuşmazlıkları da yapılan düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır. 24 Aralık 1876 tarihli Kânûn-ı Esasî’nin 85. maddesinde yer alan “Her dava ait olduğu mahkemede rü’yet olunur” hükmü ile 87. maddedeki, “Deâvî-i şer’iyye mehâkim-i şer’iyyede ve deâvî-i nizâmiyye mehâkim-i nizâmiyyede rü’yet olunur” hükmü, şer’i mahkemelerle nizâmiye mahkemelerinin görev alanlarının birbirinden ayrılması gerektiğini göstermektedir. Kânûn-ı Esasî’nin neşrinden önce ve sonra ne tür davaların nizâmiye mahkemelerinde görüleceğine dair irade ve tâlimatlar neşredilmiş, görev ve yetkilerin belirlenmesine çalışılmıştır. Meselâ 29 Şubat 1888 tarihli bir iradede şer’iyye mahkemeleriyle nizâmiye mahkemelerinin vazifelerinin neler olduğu gösterilmiştir. Buna göre talâk, nikâh, nafaka, hidâne, hürriyet, rakabe, kısas, diyet, erş, gurra, hükümet-i adl, kasâme, gâib, mefkûd, vasiyet ve miras davalarının şer’i mahkemelerde; ticaret, ceza, güzeşte ve nizâmen görülmesi lazım gelen zarar ziyan ve iltizam bedelleriyle konturato davalarının nizâmiye mahkemelerinde; bunların dışında kalan davaların ise her iki tarafın razı olması halinde şer’iyye mahkemelerinde, razı olmazlarsa nizâmiye mahkemelerinde görülmesi esası benimsenmiştir. Aynı konuya dair 13 Ekim 1914 tarihli bir nizamnâmeye göre ticaret, ceza, gayri menkullerin tasarrufu, intikal ve taksimi, ikraz, istikraz, güzeşte, zarar ve ziyan, iltizâmât, imtiyâzât, mukâvelât ve “Kitâb-ı Hacr”den başka halli Mecele veya diğer kanun ve nizamlarla belirlenmiş olan hususlara ait bütün davalar nizâmiye mahkemelerinde; bunların dışında kalan rakabe-i vakf, hacr ve fekk-i hacr, vasiyet, vasî nasbı ve azli, eytâm ve evkaf mallarının müdâyenâtı, menkul ve gayri menkul terekenin usûl-i ferâiz ve diğer kanunlar dairesinde taksimine ilişkin ve terekenin tahririni gerektiren durumların aleyhine ikame olunan davalarla şer’i hukuka ilişkin diğer davalar şer’iyye mahkemelerinde görülecekti. Ancak her iki tarafın şer’i mahkemede görülmesine yazılı olarak muvafakat gösterdiği davalar şer’iyye mahkemelerinde görülebilecek, bu tür davalar için taraflar sonradan nizâmiye mahkemelerine müracaat edemeyecekti. Daha sonra neşredilen kanunlarla nizâmiye mahkemelerinin yargılama alanı genişletilmiştir.

Nizâmiye mahkemelerinin gördükleri davalarda takip edecekleri usule ve kararlarının icrasına ilişkin birtakım düzenlemeler de yapılmıştır. Meselâ başlangıçta Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin göreceği davalar hakkında Usûl-i Muhâkeme-i Ticâret Nizamnâmesi'nin Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin dâhilî nizâmnamesine aykırı olmayan hükümlerinin uygulanacağı, Mehâkim-i Nizâmiyye Nizamnâmesi de Usûl-i Mehâkim Kanunu yapıncaya kadar hukuk davalarında Usûl-i Muhâkeme-i Ticâret Kanunnâmesi'nin nizamnâmeyle aykırı olmayan hükümlerinin uygulanacağı öngörülmüştür. İstanbul'da kurulan mevki ve merkez mahkemelerinin hukuk kısımlarında Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi'nde münderic usul ve şartlara göre, ceza kısımlarının muhâkemesinde ise 22 Şubat 1870 tarihli Dersaâdet ve Mülhakâtının İdâre-i Muhâkemesine Dair Nizamnâme'nin dördüncü faslı ile Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi'nin üçüncü faslında yazılı usulün geçerli olacağı kabul edilmiştir. Hüküm mazbatalarında kullanılacak dile ilişkin de bazı düzenlemeler yapılmış, 21 Şubat 1876 tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Hakkında Talimnâme'yle nizâmiye mahkemelerinin hukuk ve ceza davalarında verecekleri hüküm mazbatalarının Türkçe kaleme alınması, ancak bölgelere göre Arapça, Rumca, Bulgarca, Boşnakça ve Ermenice'ye tercüme edilip zeyil olarak karara eklenmesi usulü benimsenmiştir. Nihayet Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu ve aynı yıl çıkarılan Usûl-i Mehâkim Kanunu ile nizâmiye mahkemelerinde uygulanacak kurallar müstakil olarak belirlenmiştir.

Adli teşkilât yenilenmeden önce şer'î mahkemelerce verilen kararlar kadı tarafından icra edilirken nizâmiye mahkemelerinin kararlarını icra vazifesi taşrada vali, mutasarrıf ve kaymakamlara, İstanbul'da ise deâvi nâzırına verilmişti. Deâvî Nezâreti'nin ilgasından sonra 1 Kasım 1870 tarihli bir nizamnâme ile mahkeme i'âm-larının icra edilmesi için icra cemiyetleri oluşturulmuştur. Ancak icra cemiyeti kendisine tevdi edilen i'âmlardan birçoğunu zamanında infaz edemediğinden mahkemece verilen i'âmların o mahkeme reisi marifetiyle icrası kural olarak kabul edilmiş, 18 Haziran 1879 tarihli İ'âmât-ı Hukûkiyyenin Sûret-i İcrâsına Dair Kânûn-ı Muvakkat, hukuk ve ticaret mahkemelelerinden verilen i'âmların icra yetkisini mahkeme reisleriyle onlara bağlı dairelere vermiştir. Bu kanuna göre İstanbul bidâyet mahkemeleri reisleri kendi başkanlıkları

altındaki mahkemelerden ve kendilerine bağlı mevki mahkemelerinden verilen hukuk i'âmları ile bunların hakkında verilen istinaf i'âmlarını ve dâire-i hükûmetlerinde ikamet eden şahıslar hakkında diğer nizâmiye mahkemelerinden verilen i'âmları icraya yetkili kılınmıştır. Dersaâdet Şer'iyye Mahkemesi'nden verilen i'âmların icrası da Dersaâdet Bidâyet Mahkemesi'ne aittir. Bu kanunla her mahkeme reisinin maiyetinde bir icra dairesi oluşturulmuştur. 26 Şubat 1883 tarihinde Şarkî Rumeli'de vilâyet mahkemeleri nezdinde bulunan icra memurları hakkında bir kanun çıkarılmıştır.

Bütün bu düzenlemeler yanında Girit ve Yemen gibi vilâyetlerle Mısır ve Şarkî Rumeli gibi imtiyazlı eyaletlerde de paralel düzenlemeler yapılmıştır. Girit'te 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'ne benzer bir teşkilât kurulmuştur. Girit'teki düzenlemelerde özellikle nizâmiye mahkemesini teşkil eden üyelerin yarısının müslümanlardan, yarısının hristiyanlardan oluşacağı esası benimsenmiştir. Yemen'de ise adli teşkilâtındaki düzenlemeler hayata geçirilememiş, ahalî cinayet ve hukuk davalarında nizâmiye mahkemelerine değil fakihlere ve belde kadılarına başvurmaya devam etmiş, hatta resmî kayıtlara göre halk bu mahkemelere karşı rahatsızlığından dolayı hükûmetten de uzaklaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine 15 Ağustos 1889 tarihli irade ile nizâmiye mahkemelerinin kapatılarak davaların şer'iyye mahkemelerine havalesine, sadece ticaret merkezi olan Hudeyde'deki ticaret mahkemesinin devamına karar verilmiştir. Mısır'da da 1875 tarihinden itibaren karma mahkemeler kurulmaya başlanmış, 1881 ve 1883'te yapılan düzenlemelerle el-Mehâkimü'l-ehliyye adli nizâmiye mahkemeleri teşkil edilmiştir. Yine imtiyazlı bir eyalet olan Şarkî Rumeli vilâyetinde de nizâmiye mahkemelerine paralel düzenlemeler yapılmış, Filibe'de kaza ve sancak mahkemelerinin kararlarını temyizden incelemek üzere Dîvân-ı Âlî-i Muhâkemât kurulmuştur.

Nizâmiye mahkemeleri varlığını Osmanlı Devleti'nden sonra bir müddet daha devam ettirmiştir. Mahkeme-i Temyiz'in yetkileri 1920'de bir kanunla Sivas'ta geçici olarak kurulan Temyiz Heyeti'ne devredilmiştir. 1923'te Temyiz Mahkemesi Eskişehir'e taşınmış, 1923 tarihli Heyet-i Temyiziye Merkezinin Eskişehir'e Nakline ve Teşkilâtının Tevsiine Dair Kanun'la Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilâtı Kanunu'nun bu kanuna aykırı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır. 1924'te çıkarılan Mehâkim-i Şer-

'iyyenin İlgasına ve Mehâkim Teşkilâtına Dair Ahkâmı Muaddil Kanun ile adliye teşkilâtında köklü değişiklikler yapılmış, istinaf ve şer'iyye mahkemeleri ilga edilmiştir. Böylece nizâmiye mahkemelerinin varlığı sona ermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Düstûr, Birinci ve İkinci tertip, tür.yer.; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 84-91; Ahmed Reşid, *Hukûk-i Ticâret*, İstanbul 1316, IV, 8-50; Halil Cemâleddin – Hrant Asadur, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye-de Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliyye*, İstanbul 1331, s. 72-78, 99-101, 302-318; Ahmet Akgündüz – Halil Cin, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1990, I, 286-288, 432-435; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 127-133; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiyede Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 116-146; T. C. Adalet Bakanlığı *Teşkilat Tarihçesi*, Ankara 1997, s. 44-46; M. Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", *Tanzimat*, İstanbul 1999, I, 211-220; E. Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2004, s. 125-235; Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlıda Yargı Reformu*, Eskişehir 2004, s. 118 vd.; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara 2005, s. 17-41; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2005, s. 453-455; A. Haydar, "Mehâkim-i Nizâmiyyenin Vezâifinin Takyidi", *Ceride-i Adliyye*, I/1, İstanbul 1325.

M. MACİT KENANOĞLU

NİZÂMÎYE MEDRESESİ

Nizâmülmülk tarafından
başta Bağdat olmak üzere
Büyük Selçuklu hâkimiyetindeki
çeşitli şehirlerde kurulan medreseler.

Nizâmülmülk, Şîf Fâtımîler'in Sünnî Abbâsîler'i ve Selçuklular'ı yıpratmak amacıyla siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra ilmi açıdan da yoğun bir propagandaya giriştikleri dönemde Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açmaya karar verdi. Bu konuda Sultan Alparslan'dan izin alan Nizâmülmülk onun devrinde ve daha sonra Sultan Melikşah zamanında Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Horasan, Mâverâünnehr, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde medreseler kurdu. Bunların bir kısmı onun ölümünden sonra açılmakla birlikte Bağdat Nizâmiye Medresesi örnek alındığı için hepsi bu adla anılmıştır. Bazı tarihçiler (meselâ bk. İbn Hallikân, II, 129; Sübkî, V, 314; Süyûtî, II, 255-256), Nizâmiye medreselerinin İslâm tarihinde ilk medreseler olduğunu iddia ederlerse de bu doğru değildir (bk. MEDRESE).

Bağdat Nizâmiye Medresesi. Nizâmiye medreseleri içinde en meşhuru ve en muhteşemi olmakla beraber kuruluş tarihi iti-